

Herdenkingsrede door mevrouw dr. Jolande Withuis

Mentale competentie en gezamenlijkheid als prestatie

Er zijn over het Oranjehotel talloze indrukwekkende verhalen te vertellen. In mijn ogen een van de mooiste verhalen is dat van de samenwerking die tot stand kwam tussen verzetsman Pim Boellaard en de bibliothecaris van de gevangenis, Jentinus ter Heide, die je eigenlijk ook een verzetsheld zou moeten noemen. Die samenwerking kwam tot stand zonder dat zij daarover een woord konden wisselen.

Boellaard werd op 5 mei 1942 gearresteerd en naar Scheveningen overgebracht. De eerste weken zat hij in strenge afzondering, *Einzellhaft*, maar op een gegeven moment mocht hij gaan werken in de bibliotheek. Als wc-papier waren hier gladde perkamentachtige velletjes in gebruik, van 11 bij 17 centimeter. In de bibliotheek zag Boellaard kans stiekem op zulke blaadjes zijn belevenissen te noteren. Hij verstopte ze in de boeken die hij moest kaften. Toen de bibliothecaris dat in de gaten kreeg smokkelde hij die papiertjes de gevangenis uit en bewaarde ze op een geheime plek. Boellaard kreeg deze buitengewoon belangrijke getuigenis na de oorlog terug.

Onnodig te zeggen wat voor risico Ter Heide had genomen. De bibliothecaris smokkelde ook wel berichten voor het verzet het Oranjehotel uit, waarmee hij levens heeft gered.

Die briefjes van Boellaard, die behoren tot het allermooiste materiaal in de collectie van het NIOD, zijn van zulk gewicht, omdat ze een direct beeld geven van hoe deze gevangene op het moment zelf alles onderging. Veel getuigenissen van arrestatie, verraad, gevangenschap en dreigende terechtstelling zijn achteraf geconstrueerd, deze niet.

Toen hij dacht dat hij de volgende dag zou worden doodgeschoten, ging Boellaard in zijn cel oefenen voor zijn terechtstelling. In een van zijn notities beschreef hij die oefening.

Ik citeer:

“Vreemd gevoel ineens, om voor een vuurpeloton te moeten staan. Eigenlijk heel eenvoudig. Stilstaan en wachten. Kun je dat? Ik ga in de houding staan. Twee meter vanaf het kijkgat in de deur en kijk er strak naar. Denk je in dat het de loop van een geweer is, kun je je beheersen en ‘Leve de Koningin’ roepen? Ik zeg hardop tegen mijzelf: ‘Ja, ik kan het.’”

Zo'n zestig jaar later had ik het voorrecht Boellaard te mogen interviewen. Hij was toen 96 jaar. Ik vroeg hem of zijn oefening had geholpen. Het antwoord was: ja. “Eén keer oefenen was genoeg geweest”, vertelde hij. Toen was hij rustig geworden.

Boellaard werd niet doodgeschoten. Toen niet en later ook niet. Vanuit Scheveningen werd hij voor zijn proces overgebracht naar de gevangenis van Haaren. En een dag voordat zijn vermoedelijke doodvonnis zou worden uitgesproken, kwam uit Berlijn het zogenaamde ‘Keitelarrest’.

De leden van Boellaards verzetsgroep die eerder waren berecht, werden geëxecuteerd, maar het Keitel-arrest hield in dat verzetsgevangenen van de zwaarste categorie – *dritter Stufe* – voorlopig niet werden doodgeschoten maar *abgetrennt auf weiteres Verfahren*. Tot nader order uit de maatschappij verwijderd. De *Todeskandidaten* moesten als Nacht- und Nebel-gevangenen in het niets verdwijnen.

Datzelfde lot trof de twee andere door mij zeer bewonderde NN-gevangenen uit het Oranjehotel over wie ik het vandaag wil hebben: ‘Stuuf’ Wiardi Beckman en Oscar Mohr.

Het niets waarin de Duitsers Boellaard, Mohr en Wiardi Beckman lieten verdwijnen was het beruchte *Nacht und Nebel*-kamp Natzweiler in de Vogezen.

Van een verdwijning in ‘nacht en nevel’ kreeg de familie geen bericht. De logische conclusie voor de achterblijvers was dat hun geliefden dood waren. NN-gevangenen vormden een aparte categorie. Zij mochten geen brieven of pakketten ontvangen, kregen geen medische zorg en moesten de allerzwaarste arbeid verrichten: in de steengroeve. De omineuze letters NN stonden opzichtig op hun gestreepte kamppakken. Doel van de NN-gevangenschap was *Vernichtung durch Arbeit*, vernietiging door arbeid. In de door Loe de Jong opgestelde hiërarchie van kampen in volgorde van zwaarte en gevaar, volgt Natzweiler dan ook direct op de echte vernietigingskampen als Auschwitz.

In Natzweiler ontwikkelde zich tussen Boellaard, Mohr en Wiardi Beckman, een bijzondere vriendschap. Die lotsverbondenheid hielp de drie mannen het afschuwelijke kampbestaan vol te houden maar dat niet alleen: hun vriendschap stelde hen ook in staat hun medegevangenen te helpen en vormde een voorbeeld.

Dat Beckman, Boellaard en Mohr ondanks hun verschil in levensstijl en politieke overtuiging vrienden werden, is net als de samenwerking tussen Van der Heide en Boellaard, in mijn ogen een van de leerzaamste oorlogsverhalen.

Het verhaal leert ons iets over gezamenlijkheid.

Er heersen nogal wat naïef-positieve voorstellingen over hoe mensen gezamenlijke beproevingen doorstaan.

Natuurlijk, cynici verkondigen de schijnwijsheid dat de mens de mens een wolf is en dat iedereen altijd alleen maar voor zichzelf opkomt. Die oppervlakkige generalisatie is onwaar, dat weten we. Zie Jentinus ter Heide.

Maar veel vaker dan zo’n cynisch mensbeeld heerst er over mensen in benarde omstandigheden een idyllische voorstelling:

Het beeld dat onder druk der omstandigheden oude vooroordelen en verschillen verdwijnen als sneeuw voor de zon en dat men de handen ineen slaat.

Dit is een mythe.

Die mythe heeft uiteenlopende achtergronden.

Zij kan gebaseerd zijn op een algemene levensfilosofie – een ethiek van hoop en verplicht optimisme; zij kan politiek-ideologisch zijn, gebaseerd op kreten als de antifascistische eenheid; zij kan ook berusten op hedendaagse hulpverlenerspraak over de steunende kracht van lotgenootschap. Maar welke redenering er ook achter zit – een mythe is het.

Vriendschap spreekt in levensbedreigende omstandigheden niet vanzelf. Integendeel. Mensen reageren heel uiteenlopend op angst, woede, verdriet en verlies en die uiteenlopende reacties kunnen hen ten diepste verdelen. Angst gaat slecht samen met altruïsme.

Ik wil hier niet de mythe van de onderlinge steun alsnog verruilen voor het cynische mensbeeld maar de voorwaarden en omstandigheden analyseren die gezamenlijkheid bevorderen of belemmeren.

Er heerste in de kampen een dagelijkse strijd om te overleven – om eten, een bed, een warm kledingstuk. Gevangenen waren op elkaar aangewezen, want in je eentje redde je het zeker niet. Maar ondanks dat ze een gezamenlijke vijand hadden, voelden ze zich niet vanzelfsprekend verbonden. Als gevangenen kwamen ze intiem en hevig in aanraking met mensen met wie zij in het verzuilde, standsbewuste Nederland van voor de oorlog nooit persoonlijk te maken zouden hebben gehad.

Oranjegezinde militairen moesten het vuile bed delen met communistische arbeiders. Villabewoners die een warm bad gewend waren geweest poogden zich in het lazaret schoon te houden naast huurders van een bovenhuisje zonder wc in de Jordaan.

Een robuuste militair stond zijns ondanks te trillen van angst voor de ogen van een felle antimilitarist.

Gespierde arbeiders mochten hopen dat een van degenen die vreemde talen spraken, zou uitleggen wat een SS'er hen op straffe van stokslagen beval.

Op zijn beurt mocht zo'n deftige gestudeerde hopen dat de man naast hem met alleen lagere school hem zou helpen een zware last te tillen.

Zijn dergelijke verschillen al lastig te overbruggen, daar kwam nog bij dat de gevangenschap van verzetsgevangenen de consequentie was van hun geloof of wereldbeschouwing. Doordat men zijn leven voor zijn overtuiging in de waagschaal had gesteld, ging zo'n overtuiging vaak des te zwaarder wegen. Dat scherpte de verschillen nog aan.

Wie in een kamp zat omdat hij zich als gereformeerd lid van een knokploeg had verzet tegen de goddeloosheid van de nazi's, gaat daarvan eerder meer dan minder geloven, en zal in een atheïstische communistische verzetsman net als voor de oorlog veeleer een vijand dan een medestrijder zien.

Die communisten op hun beurt noemden het koningsgezinde verzet 'oranjefascisten'.

Dat je je leven dreigt te verliezen voor je geloof of je politieke overtuiging, relativiseert die overtuiging niet maar maakt juist dat je er sterker aan vasthoudt. Het geloof moet dat offer wel waard zijn.

Hun diepste overtuigingen hebben mensen de kracht gegeven voor grote nobelheid.

Arie van Soest bijvoorbeeld, van de *Parool*groep, had in Natzweiler een relatief gunstig baantje in de binnendienst – warm, droog en met relatief weinig lichamelijke inspanning. Maar hij ruilde die baan met Wiardi Beckman toen die de steengroeve in moest. De grootheid en de grootsheid van die opoffering zijn nauwelijks te bevatten. Het had Arie zijn leven kunnen kosten.

De gunst aan Wiardi Beckman was Arie gevraagd door sociaal-democratische medegevangenen. Zij voorzagen dat Stuuf die zware arbeid niet aan zou kunnen. Van Soest had wel gearzeld. Maar, legde hij mij uit: 'Ik had een groot respect voor Wiardi Beckman. Hij had alles om minister-president te worden.'

Van Soest hielp een partijgenoot. En wat ligt er meer voor de hand? Als je moet kiezen of je je laatste korst brood geeft aan een geestverwant of aan iemand die je eigenlijk als tegenstander ziet, lijkt de keuze wiens leven je redt eenvoudig.

De hulp aan politieke vrienden en geloofsgenoten heeft in de kampen een gruwelijke keerzijde gehad. Het behoort tot de meest verzwegen feiten uit de oorlogsgeschiedenis, dat conflicten tussen politieke gevangenen in de kampen soms niet alleen zijn uitgelopen op onderlinge discriminatie en achterstelling, maar zelfs op systematische onderlinge moord. Moord, gestimuleerd door de SS die met de verdeeldheid van de gevangenen zijn voordeel deed.

De gruwelverhalen over het onderling geweld van gevangenen worden zelden verteld. Wie er niet bij waren horen liever over solidariteit, en overlevenden vertelden daar ook liever over. Toch vereist ons respect jegens de voormalige gevangenen dat we ook die realiteit onderzoeken en vertellen. Niet alleen omdat de waarheid nu eenmaal verteld móet worden maar ook omdat die naargeestige realiteit ons des te beter doet beseffen wat voor enorme prestatie het was dat sommigen, niettegenstaande die verdelende en bedreigende omstandigheden, toch enige gezamenlijkheid wisten te scheppen.

Bij mijn onderzoek voor mijn boek *Na het kamp* werd ik met mijn neus op dit onderwerp geduwd. Ik ontdekte dat de Nederlanders in Natzweiler een opvallende uitzondering vormen op de regel dat kampgevangenen vaak vijandig tegenover elkaar stonden en alleen partij- of geloofsgenoten hielpen. Ik heb geprobeerd dat te verklaren. Daarvoor ga ik met u terug naar het vriendentrio Boellaard, Mohr en Wiardi Beckman. Zij brachten de gezamenlijkheid van de Nederlandse Natzweilers tot stand en wisten daarmee de overlevingskans van de hele groep te vergroten.

De vriendschap van dit drietal lag niet voor de hand. In vooroorlogs Nederland leefde iedereen in zijn eigen hok van geloof en stand. Beckman, Boellaard en Mohr waren leeftijdgenoten en kwamen alle drie uit een gegoed milieu. Maar cultureel liepen hun achtergronden uiteen.

Boellaard was de zoon van een generaal. Oranjegezind, politiek behoudend, reserve-militair, directeur van een verzekeringsfirma, vast bezoeker van partijtjes van de hofadel.

Beckman was een aristocratisch, filosofisch aangelegd sociaal-democratisch politicus; een intellectueel.

Nummer drie, de liberale literaire kunstzinnige Mohr was een bohemien-levende journalist van *Handelsblad*, *Times* en *New York Times*.

Zowel Beckman als Mohr behoorden tot soorten mensen waarmee een Boellaard niet omging en omgekeerd gold dat net zo. In het kamp botsten ze dan ook stevig over

politieke kwesties als de ‘muitelij’ op de Zeven Provinciën, die met dodelijk geweld was neergeslagen, en over de ‘bebloede handen van Colijn’.

Toch groeide er tussen de drie gevangenen een intense band. Het hielp ongetwijfeld dat Wiardi Beckman gelovig was, en als reserve-officier had gevochten op de Grebbeberg, en dat hij bovendien een voorstander was van de constitutionele monarchie. Dat was toen in de nog republikeinse partij ongebruikelijk.

Maar vooral hielp het dat deze drie mannen het besef deelden dat zij elkaar in deze extreem gevaarlijke omstandigheden hard nodig hadden. Vanuit dat inzicht slaagden zij erin respect op te brengen voor elkaars levenshouding en levensbeschouwing. Ze hadden de grootheid om door de verschillen van mening en stijl heen elkaars kwaliteiten te waarderen, en ze benutten hun gezag en geestkracht ten voordele van de groep. Zij wisten zichzelf en anderen te verheffen uit de grauwe ellende van het continue sterven en de onafgebroken angst en dreiging. Het moreel hoog houden was een kunst waartoe zij elkaar inspireerden. De lotsverbondenheid onder de Natzweilers was het resultaat van hún weloverwogen inspanning.

Hoe deden ze dat? Een voorbeeld.

Toen ik Boellaard kort voor zijn dood mocht interviewen, vertelde hij me dat Oscar en Stuuf in Natzweiler het initiatief hadden genomen om uit het gezamenlijke geheugen van de gevangenen een dichtbundel samen te stellen. Met zijn tweeën en met andere gevangenen samen hadden ze getracht gedichten te reconstrueren. De een wist nog wel een bepaalde regel, de ander een strofe en zo groeide er een bundeltje.

Het werken aan dat bundeltje schiep al gezamenlijkheid en leidde de mensen even af van de grauwe strijd om het bestaan. Maar het fijnste was als er ’s zondags uit het bundeltje werd voorgelezen. Dat ‘vijzelde’, zo formuleerde Boellaard het tegenover mij, ‘de stemming in de modderpoel van Natzweiler op zoals een oase in de woestijn’.

Ik had altijd aangenomen dat dat bundeltje in de oorlog was zoekgeraakt. Ik had niet durven dromen het ooit nog in mijn handen te houden. Toen de dochters van Wiardi Beckman, die erover hadden gehoord van Pim, me vroegen of het misschien op het NIOD was, had ik de nalatenschap van Boellaard er nog eens op uitgeplozen. Niets gevonden. Maar toen ik in de zomer van 2010 een koffertje met papieren van Oscar Mohr aan het sorteren was, hield ik het opeens in mijn handen.

Het blijkt een dubbelgevouwen vierkant blokje met ruitjespapier en een zwart kartonnen omslag. Voorin staat het stempel *Häftlingslager*: gevangenenkamp.

De meeste hele, halve en kwart gedichten en spreuken zijn in het kleine, sierlijke handschrift van Mohr, soms in potlood, soms met een vulpen genoteerd. Je vraagt je af hoe hij dat schrijfmateriaal heeft weten te verwerven.

Sommige gevangenen schreven een eigen gedicht in het bundeltje. Gerard van Hamel bijvoorbeeld, die in Natzweiler stierf, schreef er een versje in voor zijn dochttertje, nog maar een peuter toen hij weg moest.

Er staat een sonnet in van Mohrs geliefde Shakespeare: *Weary with toil, I haste to my bed* en in het Russisch noteerde Mohr een lied van de avant-gardist Majakovski. Mohr was in Rusland geboren en sprak de taal vloeiend, wat in de kampen een enorm

voordeel opleverde. Verder wisten Beckman en Mohr alle vijftien coupletten van het Wilhelmus te reconstrueren.

Veel gedichten zijn Frans – gedichten van Lamartine, Verlaine en Baudelaire., wat ook Beckmans intellectuele oriëntatiepunt was. Boellaard, Mohr en Wiardi Beckman ze waren door hun opleiding, ontwikkeling en talenkennis in staat contact te leggen met gevangenen uit andere landen, wat weer de veiligheid en de kansen van alle Nederlanders vergrootte.

Het is een wrang feit na de moordpartij afgelopen Quatorze Juillet in Nice, dat Wiardi Beckman juist op die feestdag in Natzweiler kans zag een band te smeden tussen de Nederlandse en de Franse gevangenen door met een rede in het Frans hun gezamenlijke strijd voor de vrijheid te vieren. Een riskante onderneming die de Nederlandse gevangenen echter veel extra steun en dus bijvoorbeeld eten, van Franse arbeiders buiten het kamp opleverde.

De drie vrienden waren ook wat ouder dan de meeste anderen. Ook dat droeg bij aan hun vermogen en de ambitie om samenhang te creëren en anderen te ondersteunen. Ze hadden een combinatie van grote moed en wat ik maar noem: ‘mentale competentie’.

Dit is allemaal niet zonder relevantie voor hedendaagse problemen. Mijn conclusie uit mijn onderzoek luidde dat gezamenlijkheid onder ellendige omstandigheden een grootse prestatie is die bijzondere voorwaarden vereist.

Die conclusie werd de afgelopen tijd keihard bevestigd met de gewelddadigheden onder de vluchtelingenstroom.

Tijdens de vlucht en in de opvang werden door medevluchtelingen homoseksuelen gepest of erger, alleenreizende vrouwen en meisjes verkracht, vrouwen gedwongen een hoofddoek te dragen; vetes tussen islamitische sektes, etnische en familiegroepen werden met geweld uitgevochten.

Die onderlinge gewelddadigheden schokten niet alleen naïeve vrijwilligers maar ook professionals uit de vluchtelingenopvang.

Mij verbaasden ze in het geheel niet: een geloof, in dit geval de islam, wordt niet minder zwaar en het praktiseren ervan niet minder rigide als men in ellendige omstandigheden verkeert. Integendeel. En dan ontbreekt het deze groep, die geen groep is maar bestaat uit losse individuen en gezinnen, ook nog aan zoiets verbindends als een gezamenlijke vijand, als dat voor velen al niet de westerse vrijheden zijn.

De kans dat er onder deze als los zand samenhangende massa mensen zitten met de mentale competentie van mijn drietal is logischerwijs gering.

We hadden die ellende kunnen voorzien als we meer analytisch en met meer realiteitszin, minder vanuit een politieke dan wel een slachtofferideologie, naar onze eigen oorlogsgeschiedenis hadden gekeken.

De verhalen over onderlinge hulp en lotsverbondenheid in gevangnissen en concentratiekampen zijn troostrijk en worden daarom graag gehoord en verteld.

Maar als we lotsverbondenheid als een natuurgegeven gaan zien, als iets dat vanzelf gaat, raakt uit zicht hoe bijzonder deze mooie ervaringen waren.

Het was een ongelooflijke inspanning om onder voortdurende doodsdreiging te begrijpen dat de overtuigingen van anderen voor hen even zwaar wogen als jouw eigen. Die stap vereiste moed, wilskracht, intelligentie en levenservaring. Die mentale competenties zijn niet altijd voorhanden.

In het najaar van 1944 werd, met de geallieerde opmars, het kamp Natzweiler ontruimd. De meeste gevangenen, inclusief Boellaard, Mohr en Wiardi Beckman, werden overgebracht naar Dachau. Daar was het door de deportaties uit het oosten, waar het Rode Leger oprukte, overbevolkt. De hygiëne was ver te zoeken en de sterfte was in die laatste maanden torenhoog.

Boellaard nam in Dachau de verantwoordelijkheid op zich van wat hij noemde een 'geheel verluiste' barak. Wat te verwachten was, gebeurde: hij werd besmet met vlektyfus en met hoge koorts opgenomen in het kampziekenhuis. De Nederlandse gevangenen zagen met angst en beven de dag tegemoet dat ze hun leider zouden verliezen.

Toen Wiardi Beckman besloot Boellaards taak over te nemen was Pim nog voldoende bij kennis om hem dat ten sterkste af te raden: *Doe het niet Stuuf. Ik ben een sportman, jij bent een kamergeleerde. Het is te gevaarlijk.*

Maar Stuuf vond het zijn taak. En ook hij werd besmet. Boellaard herstelde. Wiardi Beckman bezweek op 15 maart 1945. Het aantal geregistreerde doden bedroeg die dag 271.

Oscar Mohr verbleef op dat moment in een buitenkamp. Pim berichtte hem de ramp via een clandestien briefje:

2 uur namiddag [...] is Stuuf overleden. driekwart uur van hier in het massagraf begraven. (...) Wij waren voorbereid, toch was het een slag. (...) Beste jongen, wat zal ik er meer over zeggen. Nu moet ik het je melden in een onbeholpen krabbel. Ik ben dankbaar dat je niet hier bent.

Oscar antwoordde:

Deze klap is raak. (...) Onze thuisreis wordt steeds minder vrolijk. (...) In ons nieuwe leven, als ons dat gegeven wordt, zal er niet veel zijn zoals wij ons dat hebben voorgesteld. (...) Ik vermijd het volle gewicht van de droevige berichten op mijn hoofd te laden. Er is om zo te zeggen geen beginnen aan. De gedachte aan Stuuf laat me geen ogenblik los. Konden we maar (...) een lang, ingewikkeld lied zingen, dat alle aandacht eist.

Uit de briefwisseling valt af te lezen dat Oscar nog steeds aan de bundel werkte, waarvoor Pim hem een nieuw gedicht van Stuuf stuurde. Mohr op zijn beurt kopieerde voor Boellaard uit hun bundeltje het eerste couplet van het gedicht dat Stuuf graag reciteerde.

Oscar Mohr overleefde de oorlog, maar stierf in 1952 in Indonesië, nog maar 44 jaar oud, tot het eind van diens lange leven betreurd door Pim, die in 2001 overleed, ouder dan zijn twee vrienden samen geworden waren.

Inmiddels zijn we generaties verder.

Afgelopen voorjaar overleden kort na elkaar de enige zoon van Pim en de jongste dochter van Stuuf. Ik heb zowel Willem Boellaard als Anneke Wiardi Beckman goed gekend. Willem was vorig jaar nog bij deze herdenking aanwezig. Hij was zeven toen de oorlog begon, Anneke vijf.

Dat ik vandaag juist over deze bijzondere gevangenen van het Oranjehotel wilde vertellen, was ook uit compassie met die twee kinderen, die achterbleven en niet wisten of ze hun vader ooit nog terug zouden zien.

Dank u wel.

Literatuur

Jolande Withuis

Vasthouden aan de lust tot leven, *Historisch Nieuwsblad* mei 2011, 30-39
[over Oscar Mohr]

Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard 1903-2001. Het leven van een verzetsheld. Amsterdam, De Bezige Bij 2008

Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd, Amsterdam, De Bezige Bij 2005

Dr. Jolande Withuis (1949) is socioloog; zij was van 1998 tot haar pensionering in 2014 als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het NIOD. Zij publiceerde veel over de Tweede Wereldoorlog o.a. over het kamp Natzweiler in "Na het kamp" en over de verzetsheld Pim Boellaard in "Weest manlijk, weest sterk". Binnenkort verschijnt haar biografie van koningin Juliana.